

pp. 219-221.

⁷⁵ Zie BGH, 63.

⁷⁶ In het negentiende-eeuwse naslagwerk, J.G. Frederiks & F.Jos. van den Branden, *Biographisch woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde*, tweede, omgewerkte druk, Amsterdam z.j. [1887-1892], 222-223, is een lemma gewijd aan o.a. de volgende godsdienstonderwijzers: K. van Belkum (ook koster) te Leeuwarden; A. Elberts te Deventer (zie ook De Niet, *Ziekentroosters* [register], ook voor H. Anneveld en E. Tobi [ook koster]); J.P. Heukelom te Amsterdam; C. Looyen te Den Haag; H. Tillema te Leiden. Ook evangelisten waren actief als schrijver, zoals H. Driesman, E. Gerdes (BGH, 52-53, 122) en F. van Kooij (BGH, 124), zie Mink, *Tweede plan*, 130-150, 233, 235, 242.

⁷⁷ Zie NNW, VIII, 825. Voor de evangeliste mej. J.M. Fardon zie Mink, *Tweede plan*, 103.

⁷⁸ Zie haar *Katholiek of Protestant?*, Hilversum 1915.

⁷⁹ Zie voor haar M. de Baar, 'Jacoba Frederika Daniëlla Mossel (1859-1935). De eerste gediplomeerde godsdienstonderwijzeres', in: M. de Baar e.a. (red.), *Honderd jaar vrouwen op de kansel, 1911-2011*, Hilversum 2011, 71-81. Jacoba Mossel is de enige godsdienstonderwijzeres die een plaats heeft 'veroverd' in: E. Kloek (red.), *Vrouwen uit de Nederlandse geschiede-*

landse Hervormde Kerk in de eerste helft van de twintigste eeuw in het algemeen niet alleen moeite had met de vrouw als predikant, maar evenzeer met de vrouw als officiële bekleeder van het 'ambt' van godsdienstonderwijzer.

Inzicht in de plaats van de godsdienstonderwijzeres in de twintigste eeuw bieden ook de reeds genoemde bijlagen in *Van Alphen's nieuw kerkelijk handboek*. Van de 184 vrouwen in de bijlage van 1936 hadden er afgaande op de verstrekte informatie vijfendertig een bezoldigde kerkelijke aanstelling; tweeëntwintig waren werkzaam in dienst van een afdeling van de Nederlandse Protestantenvbond, van een plaatselijke Vereniging van Vrijzinnig Hervormden of van een Federatie van Vrijzinnige Protestantenv; twaalf waren in dienst van een hervormde gemeente;⁸² één in dienst van een doopsgezinde gemeente. Drieëntwintig gediplomeerden waren werkzaam in o.a. de gezondheidszorg, als diacones of verpleegster, in het onderwijs, in de stadszending en als directrice van een instelling voor maatschappelijk werk. Van ca. 125 vrouwen is slechts bekend dat zij beschikten over het diploma van godsdienstonderwijzeres. Blijkens de adresgegevens ('pastorie') waren negen van hen gehuwd met een hervormd predikant. Met de meeste van de 125 vrouwen zullen zij hun kennis benut hebben als vrijwilliger. In het oog loopt het relatief grote aantal vrouwen dat tegen vergoeding werkzaam was onder de vrijzinnigen, zeker wanneer men het afzet tegen het aantal van zeven godsdienstonderwijzers dat ten dienste van de Nederlandse Protestantenvbond etc. een bezoldigde functie vervulde.

Tot besluit

Verscheidenheid blijkt *het* kenmerk van de 'godsdienstonderwijzer' te zijn, qua richting, qua invulling van zijn werkzaamheden én qua uitstraling. Onder alle modaliteiten is hij vertegenwoordigd.⁸³ In de geschiedenis figureert hij onder meer als de docent gespecialiseerd in geloofsopvoeding én als 'kerkplanter' of als de 'bijna-dominee', hetzij in een officiële gemeente, hetzij bij een 'Evangelisatie'. Onder de zeer velen die zich afficheerden als 'godsdienstonderwijzer' bevonden zich markante personen die tot dusver te weinig aandacht in het kerkhistorisch onderzoek hebben gehad. Zij en de beroepsgroep als geheel verdienen het nader onder de loep genomen te worden. Met name de rol van de 'bijna-dominee' en de godsdienstonderwijzeres in de twintigste eeuw is nog te zeer onderbelicht.⁸⁴